

גזרות הדת של אנטיוכוס אפיפנס כמציאות היסטורית

בצלאל בר־כוכבא

המאמר דן בתזה שהועלתה בשנים האחרונות, ושלפיה גזרות הדת ורדיפות הדת של אנטיוכוס אפיפנס לא היו ולא נבראו. המאמר מתייחס גם לטענות הנשמעות מצד חוגים מסוימים כלפי חוקרי ההיסטוריה היהדית העתיקה, בדבר הצורך לרענן את מחקריהם באמצעות דיסציפלינות ושיטות מחקר חדשניות.

התזה הנזכרת, שמצאה לה תומכים לא מעטים, הועלתה בצורתה המלאה בספרה של סילבי הוניגמן *Tales of High Priests and Taxes: The Books of the Maccabees and the Judean Rebellion against Antiochus IV*, Oakland 2014. המחברת קובעת בהחלטיות כי גזרות הדת ורדיפות הדת של אנטיוכוס אפיפנס הומצאו על ידי סופרי החצר של השושלת החשמונאית כדי לשוות לשליטים החשמונאים הילה של מנהיגי הדת ומושיעי המקדש, וכך להצדיק את תפיסת השלטון החילונית והדתי בידם. לדבריה במציאות לא הייתה לאנטיוכוס מדיניות אנטי־יהודית: הוא אמנם כבש את ירושלים בשנת 168 לפסה"נ ופגע בעיר ובתושביה, אולם בכך לא חרג מן המדיניות שהייתה מקובלת על המלכים ההלניסטים והסלאוקים בתגובה על מרידות מקומיות. לעומת זאת אנטיוכוס הפגין את הכבוד שרחש לאלוהי היהודים והעניק למקדש הירושלמי מתנות ושכיות חמדה. המרד היהודי הממושך בהנהגת החשמונאים היה אך תגובה על הטלת מס כבד על המקדש.

הפרק הראשון במאמר דן בפירוט בטענות העיקריות של הוניגמן: (א) ספר מקבים ב (ולא רק ספר מקבים א) נכתב לדברי הוניגמן בידי סופר חצר חשמונאי שחי בירושלים בימי שלטונו של יוחנן הורקנוס, השני לשליטי השושלת. (ב) במעשים של יאסון ונאמניו בגימנסיון לא היה דבר שפגע בדת היהודית, וגם ספר מקבים ב אינו מייחס ליאסון פגיעה של ממש במסורת ובמצוות הדת. (ג) שני ספרי המקבים אימצו להם טופוס הרווח בספרות המסופוטמית כדי להעניק לגיטימציה לסילוקם של שליטים רשעים ולעליית אחרים, צדיקים, במקומם. (ד) המבנה של שני ספרי המקבים תואם את המבנה של הטופוס המסופוטמי. (ה) בחקרה שבירושלים הוקמה מושבה צבאית סלאוקית, והמזבחות לעבודה זרה שעליהם מצביעים שני ספרי המקבים נועדו במציאות לא לכפיית דת הסלאוקים על היהודים כי אם לפולחן הפגני של אנשי המושבה הצבאית בירושלים ובנחלותיהם שהיו מפוזרות באזורים הכפריים. (ו) הגורם האמיתי למרד הממושך היה מס כבד שהוטל על המקדש; הדבר עולה לדעת הוניגמן מכתובת אולימפודורוס שנתגלתה במרשה. (ז) לגזרות ולרדיפות הדת אין כל הקבלה בהיסטוריה של העולם היווני וההלניסטי; הן היו מנוגדות לתפיסה הדתית של היוונים ושל הדתות הפוליתאיסטיות וכן לנוהגם של המלכים ההלניסטים. הפרק הראשון של המאמר מפרק אחת לאחת את כל הטענות דלעיל, ומרחיב בשורת עניינים: העוינות הבוטה של בעל ספר מקבים ב לשמעון, מייסד השושלת החשמונאית, אביו של יוחנן

הורקנוס; חוסר ההיכרות המוחלטת של מחבר הספר עם העיר ירושלים ועם ארץ ישראל; הגימנסיון בירושלים כמרכז לפעילות הומוסקסואלית נמרצת, שהתנהלה לא הרחק מן המקדש, יחד עם מצעדי ראווה ועצמה של 'החושקים' ו'הנחשקים' בחוצות העיר; המשמעות של כל אלה ליהודי התקופה; הטופוס המסופוטמי לעצמו והיעדר התאמה של התכנים של שני ספרי המקבים הראשונים אל הטופוס הזה; ההפניה המטעה של המחברת לספר מקבים א יג 48, שלפיה נאמר כי שמעון בנה את ארמונו בחקרה של ירושלים – הונויגמן הביאה הפניה זו כראיה מכרעת לדמיון (כביכול) בין המבנה של הטופוס הבבלי למבנה של ספר מקבים א (בעוד שהפסוק הנזכר מוסר ששמעון בנה את ארמונו בגזר, שבשולי מישור החוף; בחקרה לא הוקם שום ארמון); היעדר כל דמיון בין המבנה של הטופוס המסופוטמי לזה של ספר מקבים ב; העובדה שבחקרה הירושלמית לא הוקמה מושבה צבאית סלאוקית – אין לכך כל ראייה, המקורות הקיימים מראים כי לא הייתה שום מושבה צבאית בארץ יהודה בזמנו של אנטיוכוס אפיפנס, ומבחינה מעשית לא הייתה לכך כל סבירות בנסיבות שהתהוו; מערכת המסים המקלה שהוטלה על ארץ יהודה, בהשוואה למסים שהטילו התלמים ולמסים שהיו נהוגים באזורים אחרים של האימפריה הסלאוקית, ובמיוחד השיעור הנמוך מאוד (למעשה הסמלי) של המס שהוטל על המקדש בירושלים, ומועד הטלת המס הזה.

בסיום הפרק הראשון מפרט המחבר את הרקע והגורמים שהביאו את אנטיוכוס אפיפנס לרדוף את הדת היהודית: חריגותיו הבולטות מן ההעדפות הדתיות ומהנהוג הפולחני שהיו מקובלים על השושלת הסלאוקית מראשיתה; המרד של שנת 168 לפסה"נ, שקדם לכיבוש ירושלים ולכניסתו של אנטיוכוס למקדש, מרד שנבע מסיבות דתיות מובהקות – הקמת הגימנסיון וכל הכרוך בו (עירום, פעילות הומוסקסואלית פומבית ומצעדי ראווה ברחבי העיר) על ידי יאסון, ובזיזת המקדש על ידי מנלאוס; המחזורים והשלבים של המאניה־דפרסיה שאנטיוכוס סבל ממנה ככל הנראה, ואשר השפעתם תואמת כרונולוגית את הצעדים הקיצוניים שנקט כלפי היהודים. המאמר גם מצביע על כך שלגזירות הדת של אנטיוכוס אפיפנס יש הקבלה ידועה מן העולם הקלסי.

הפרק השני של המאמר מציג את המקורות לגזירות שאין לחשוד בהם בהטיה פרו־חשמונאית כלשהי: (א) ספר דניאל (כגון ז 25), שמחברו פעל בראשיתם של האירועים, שנים רבות לפני עלייתה של השושלת החשמונאית. המחבר לא זו בלבד שלא ציפה להרבה מן ההתנגדות הפעילה וראה בה אך 'עזר מעט' (יא 34), כי אם ייחל להתערבות אלוהית במהלך האירועים ולראשיתה של תקופה חדשה בהיסטוריה, שאין לה ולא כלום עם החשמונאים. (ב) שתי תעודות סלאוקיות רשמיות מזמנו של אנטיוכוס אפיפנס ובנו יורשו, אנטיוכוס החמישי אֵפִיטור, המגיבות במפורש על גזירות הדת, והמתייחסות לפרטיהן (מק"ב יא 24–26, 31). האותנטיות של התעודות אינה שנויה במחלוקת, והונויגמן עצמה חוזרת ומאשרת אותה (פעמיים), אבל מתעלמת מתוכנן. (ג) הסיפור על גזירות הדת כפי שדיווחו עליהן סופרי חצר סלאוקים, שדבריהם נשתמרו אצל סופרים הלניסטים שהכירו היטב את בית סלאוקוס; הם בוודאי לא המציאו את רדיפות הדת, ולא נזקקו לשני ספרי המקבים ואף לא הכירו אותם.

על כל העדויות האלה להטלת הגזירות אין מילה וחצי מילה בספרה של הונויגמן, משל לא באו לעולם.

בפתח המאמר (הערות 4, 5 וכן 49, 63) מגיב המחבר על דברים של הוניגמן וההולכים בעקבותיה שלפיהם תיאורי קרבות של יהודה המקבי ואחיו בשני ספרי המקבים הם המצאה גמורה של סופרי השושלת החשמונאית, ושאינן להם כל יסוד היסטורי. המאמר נחתם בהערות על מידת הרלוונטיות של דיסציפלינות ושיטות המחקר החדשניות שהמחברת מרבה להתגדר בהן, לנושא הנדון.